

НЕОБХІДНІСТЬ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2001, вип. 1, с. 35–37

Наша країна проголосила курс на побудову “соціальної держави”, принаймні так записано в Конституції України. Одразу зауважимо про певну розмитість і невизначеність цієї категорії. Відомо, що країни успішних реформацій будували не “соціальні держави”, а “соціально орієнтовані, державно регульовані ринкові економіки”.

Нині визнано, що перебудовчі процеси (кінця 80–90-х років ХХ ст.) не дали бажаних наслідків, адже розбудова української державності, трансформаційні зміни в економіці можливі лише за умов якісних перетворень рушійних сил, стимулів розвитку суспільства. Ринкова трансформація кожної країни, й України зокрема, передбачає цілий комплекс політичних, соціальних, економічних, правових і психологічних змін, які лише узяті разом можуть привести до поставленої мети.

Сучасні методології так званих трансформаційних змін базуються на комплексному підході та необхідності кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя — економіці, соціумі, праві, ідеології, ментальності. Неврахування цієї визначальної методологічної настанови призводить здебільшого до незадовільних результатів трансформаційних процесів в Україні.

Вирішального значення для функціонування будь-якого конкретного устрою певної країни має встановлення “соціально-економічного порядку”, оформленого у вигляді “інституцій” — вироблених часом правил, законів економічної поведінки, права власності, організаційних структур тощо. Уся історія та світовий досвід переконливо доводять, що для успішного здійснення трансформаційних процесів насамперед необхідне формування інституціонального середовища.

Лауреат Нобелівської премії Д. Норт під “інститутами” розумів як формальні правила, так і неформальні обмеження, що діють у соціумі, а також певні форми примусу, які вживають для дотримання перших і других. Інституціональні перетворення передбачають постійне нагромадження

в суспільстві перевірених часом “доцільних норм і правил”, які ведуть до соціально-економічного прогресу.

Система інститутів породжує певну цілісність економічної системи взагалі як такої, що базується на врахуванні конкретно-історичних умов країни, наслідуванні традицій, ідей, духовного світу населення, системи ціннісних уявлень.

Економіка України перебуває зараз у перехідному стані й характеризується суперечливістю та певною невизначеністю. Старий спосіб виробництва в країні перестав існувати, а новий ще не набрав необхідної потужності, щоб утримувати стабільну ситуацію. Трансформаційні процеси було започатковано вкрай неефективними методами так званої приватизації, застосуванням механізму гіперінфляційного шоку та майже цілковитою відмовою держави від регулювання соціально-економічних процесів.

В економіці України існують проблеми, пов’язані саме з неефективністю здійснення механізмів трансформаційних процесів. Приватизація, яка є потужним стимулом ринкових перетворень, у специфічних умовах України набула страхітливих форм “первісного нагромадження капіталу” з усіма його негативними наслідками, найгіршим з яких стало відчуження населення від колишньої “всенародної власності” та позбавлення його будь-яких прав на неї. Нові ж “хазяї” так ними й не стали, не спромоглися перетворити майно на засіб кардинальних реформувань сучасних відносин. У настроях людей домінували наївні уявлення про те, що ринок принесе вищий рівень доходів і забезпечить їх справедливіший розподіл. На відміну від країн, де приватизація швидко дала позитивні наслідки (Франції, Німеччини, Скандинавських країн), у нас так звані акціонери, а також особи найманої праці в переважній більшості бідують. Рівень заробітної плати працівників приватизованих підприємств в Україні — один із проявів неефективності приватизації: в останні роки (на-

прикінці 90-х) заробітна плата працівників приватизованих підприємств була на кілька відсотків нижчою від її невисокого рівня по економіці в цілому. В Україні й досі не створено цивілізованого ринку праці, отже, нема й ціни робочої сили, яка давно склалася в економічно розвинених країнах. Реальна заробітна плата постійно знижується: в Україні вона більш як у 8 разів нижча, ніж у Польщі, у 6 разів — ніж у Прибалтійських країнах і на 40 % — ніж у Росії.

Одним із наслідків нашої приватизації є підміна форм продуктивної діяльності та бізнесу різного роду “посередницькими” формами, що загострює проблему зайнятості населення, гальмує формування цивілізованого ринку праці. Стан цього ринку продукує соціальну нестабільність суспільства, недовіру, конфліктність між різними верствами та прошарками населення, гальмує економічне оздоровлення країни. Неконтрольоване зростання посередницького капіталу породжує інфляційні процеси. Наприкінці 80 — на початку 90-х років короткострокові, спекулятивні обороти посередницького капіталу, минаючи складну й економічно не визначену в наших умовах стадію виробничого кругообігу, розкрутили спіраль гіперінфляції. Це дало змогу за короткий час нагромадити великі кошти й перерозподілити багатство. Нові капітали формуються за допомогою перерозподілу наявних, а не за рахунок нагромаджуваної частини приватного й суспільного багатства. За експертними оцінками, тільки 7 % населення України можна віднести до групи багатих людей (рівень їх доходу складає до 3 тис. дол. на місяць), тоді як 18 % населення має прибуток від 20 до 100 дол., 35 % — від 10 до 20 дол., а 40 % населення — менше 10 дол. на місяць [2, с. 355–356].

Коефіцієнт Джині* в Україні в 1997 р. становив 71–74, тоді як у Швеції — 30,4, США — 46,6. Як бачимо, соціальне розшарування в Україні дуже велике.

В Україні реформуванню економіки перешкоджає структура виробництва, не підпорядкована кінцевому споживанню. У колишньому СРСР економіка України виробляла 1/4 кінцевого продукту в загальному обсязі виробництва. Із самого початку важливим напрямом “перебудови” та трансформування економіки було проголошено “структурну перебудову” економіки відповідно до нових вимог.

Чи не найбільшою перепорою на шляху нашої реформації є відсутність інвестицій, для яких знов таки бракує “інституційного середовища”. За умов, що склалися, необхідна ефективна інвестиційна політика, яка б передбачала обмеження конкурент-

ного імпорту та певне сприяння національному експорту. Українці необхідні інституції, які б перешкождали відпливу капіталів у тіньовий сектор, де зараз, за деякими оцінками, перебуває 60 % усіх коштів.

Один з найважливіших напрямків реформування нашої економіки — її соціалізація, під якою розуміють соціальну спрямованість реформ, їх корисність для переважної більшості населення, а не вузьких “кланів” і угруповань. На жаль, можна констатувати скоріше цілковиту відсутність “соціалізації” як основне гальмо реформ.

Стаття 43 Конституції України проголошує: “Кожен має право на працю, що включає можливість заробити собі на життя працею, яку вільно обирає” [1, с. 19–20]. Цією статтею чітко позначено, що рівень добробуту має залежати від індивідуальних зусиль кожного громадянина, його самореалізації. Але для здійснення цього декларованого права в державі мають діяти певні інститути, які б не перешкождали людині. Зміна командно-адміністративної системи з притаманними їй гарантіями (правом на працю, певний рівень споживання, безплатну освіту, охорону здоров’я, соціальне забезпечення тощо) на принципово іншу — з іншими базовими цінностями — має надати людям хоча б рівні стартові умови. Проте цього не сталося через відсутність інституціональних передумов трансформації. Соціальне розшарування суспільства набуло величезних масштабів, а енергія активізації ділового підприємництва та підвищення продуктивності праці зменшується, економіка поступово криміналізується. Тому необхідні спеціальні програми компенсаційних заходів, які б полегшили трансформаційний перехід. Ураховуючи те, що на душу населення в Україні припадає 560 дол. реального ВВП (наприклад, країни-аутсайтери виробляють приблизно від 100 до 400 дол. ВВП на душу населення), то штучне заморожування доходів основної маси населення, а отже, зниження його платоспроможності, гальмує економічне пожвавлення та зростання. Трансформування економіки потребує своєї “інституціональної ідеології” суспільного розвитку, яка має подолати розгубленість і відчай основної маси, визначить шлях до стабільного добробуту, змусить повернутися до активного життя. Така ідеологія має базуватися перш за все на природних національних цінностях, виходити з минулого історичного розвитку країни, визначатися загальнодер-

* Під коефіцієнтом Джині розуміють відношення 10 % найбільших доходів до 10 % найменших.

жавними завданнями. Звернення до особливостей національного менталітету, до складності й суперечливості перехідних процесів наводить на висновки про необхідність пошуків теоретичних засад інституціоналізму.

Виокремимо дві основні проблеми інституціоналізму: по-перше, проблему “економічної влади” й можливості соціального контролю над економікою; по-друге, проблему еволюції економічної системи й перспектив її розвитку.

Теорія інституціоналізму акцентує увагу на необхідності цілеспрямованих заходів щодо застарілих інституціональних систем, які не відповідають умовам, що змінилися. Саме слово “Institucio” в перекладі з латинської означає “образ дій”, тому інституціоналізм ставить мотивацію людської поведінки в основу вирішення решти проблем. Відомий економіст Я. Корнаї вважав, що основною причиною спадів виробництва є втрата дієвості старих інститутів у перехідній економіці, в той час як нових ще не створено. Типовим підтвердженням цієї тези є сучасний стан справ в Україні.

У цьому зв'язку великого значення набувають норми та правила поведінки людей, що склалися (У. Нисканен називає їх сукупність “м'якою інфраструктурою економіки”).

У перехідний період, коли необхідні серйозні перетворення традиційних інститутів, роль держави зростає. Нові умови життя змушують людину формувати власну поведінку згідно з самостійним вибором, а це потребує наявності навичок, поки що відсутніх у більшості громадян. За таких умов великій кількості людей права та свободи, які вони отримали (часто за формою, а не за змістом), стають непотрібними. Крім того, ці права та свободи часто неможливо реалізувати через їх декларативність або нездатність відповідних інститутів забезпечити правову та економічну стабільність. Тому держава має сприяти формуванню громадянських інститутів, які б відповідали новим суспільним цінностям і водночас не суперечили національним традиціям.

Основне призначення такого інституту — інтеграція окремих елементів соціальної системи, єдність яких є не безпосередньою, а існує як проблема. Формування інституціонального середовища перехідної економіки, перш за все інститутів приватизації, має забезпечити підтримку економічної ініціативи, підприємництва, гарантії праці за здібностями. Отже, удосконалення інституційного забезпечення приватизації виходить за межі самого процесу приватизації й передбачає здійснення еволюційної перебудови всієї адміністративної системи за допомогою “вмонтування” в неї

ринкового господарського механізму. Це необхідно тому, що ринкова економіка вимагає відповідних їй інститутів і норм поведінки (“правил гри”), законів, норм відповідальності за їх дотримання, відповідного регулювання договірних відносин.

Важливо, щоб інституційне забезпечення було системним, несуперечливим, стабільним, забезпечувало довіру, сприяло полегшенню та поживленню діяльності у сфері виробництва та суспільного життя. Неможливо розпочинати процес приватизації та сподіватися на її результати без створення відповідних інститутів ринкової інфраструктури.

У ринкових умовах певні інститути мають відстежувати дії ринкового механізму, спрямовуючи свої зусилля на ефективну взаємодію учасників соціальної та економічної діяльності.

Нині в Україні корпоративні структури, які склалися в результаті приватизації, зливаються з бюрократичними структурами держави через акціонування державної власності. Водночас більшості населення, яке відчужене від процесу привласнення нагромадженого багатства й не бере участі в прибутках, загрожує зубожіння. До того ж малодоступними стали освіта, охорона здоров'я, культура. Усе це призводить до звуження соціальної бази реформ, що є основною перешкодою на шляху реформування економіки. З усього сказаного випливає необхідність формування інститутів громадянського суспільства з його соціальними мотивами та інтересами.

Як зазначав видатний німецький учений Й. Шумпетер у відомій праці “Капіталізм, соціалізм і демократія”, “демократія є політичний метод, тобто певна система інституцій для прийняття політичних (правових та адміністративних) рішень, а отже, вона не може бути самоціллю, незалежно від породжених нею рішень у даних історичних умовах” [3, с. 301].

Таким чином, саме на інституціональні зміни покладається провідна роль у всій справі реформування та трансформації нашої економіки.

Література

1. Конституція України. — К.: Юрінком, 1996.
2. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / За ред. В. М. Гейця. — К.: Логос, 1999.
3. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. — К.: Основи, 1995.